

ПЕРЕДМОВА

"Значення М.Я. Калиновича для розвитку філології в УРСР найбільш виразно і послідовно проявилось у його викладацькій діяльності. Тисячі випускників філологічного факультету Київського університету та інших вузів міста на все життя запам'ятали його блискучі за формою, глибокі та захоплюючі за змістом курси вступу до мовознавства, в яких з надзвичайною ретельністю і чіткістю висвітлювалися найскладніші проблеми теорії мови. Студентська аудиторія завжди переймалася глибоко шанобливим ставленням професора до свого предмета, почуттям особливої важливості розглядуваних у його лекціях питань".

Акад. О.С. Мельничук

"Небосхил будь-якої науки прикрашають, мов зорі, яскраві імена вчених – жерців цієї науки. Подібно до того, як сяють на небі зірки різної яскравості, так і в історії українського мовознавства на його небозводі променіють різні прізвища лінгвістів – одні осяйніші, інші блідніші. Та серед них прізвище вченого – академіка М.Я. Калиновича, поза будь-яким сумнівом, світиться зіркою першої величини".

Проф. С.В. Семчинський

Збірник наукових праць, який Ви зараз тримаєте в руках, присвячений блискучому вченому, лінгвісту й літературознавцю, організатору науки, талановитому педагогу, поету і художнику – Михайлу Яковичу Калиновичу. Творчий доробок цього непересічного вченого, який здобув освіту ще в дореволюційні часи, є навпочуд різноманітним: він залишив глибокий слід в загальному мовознавстві і в індології, в перекладній лексикографії і в теорії та практиці перекладу, в літературознавстві та індоєвропейістиці. М. Калинович був справжнім філологом старої формації, енциклопедистом, який міг легко переходити від вивчення проблем теорії мови до питань літературознавчого аналізу, від проблем художнього перекладу до викладу основ порівняльно-історичного мовознавства. Цьому сприяли його глибока філологічна ерудованість і знання багатьох мов. Він вільно володів англійською, німецькою, французькою, іспанською, італійською, болгарською, польською, чеською, знав мертві мови: санскрит, греку, латину, готську, давньолитовську.

Його сучасники: акад. Л.А. Булаховській та акад. М.Т. Рильський згадують його як людину величезного такту, високої культури, щирої душі. Будучи блискучим лектором і уважним, чуйним педагогом, він підготував цілу плеяду визначних вчених-мовознавців, серед яких академік О.С. Мельничук, проф. Ю.С. Маслов, який тривалий час завідував кафедрою загального мовознавства у Ленінградському університеті, проф. Ю.О. Жлуктенко, доц. І.П. Сунцова та багато-багато інших. Його наукова спадщина, на жаль, мало відома в Україні, яку він так любив і якій віддавав свої сили, енергію, знання. Досі лишилася невиконаною Постанова Уряду УРСР від 19 січня 1949 р. про видання вибраних наукових праць академіка М.Я. Калиновича, про що з гіркотою писав ще в 90-і роки проф. С.В. Семчинський.

Сподіваймося, що ця збірка наукових праць надасть можливість насамперед нашій молоді ознайомитися, з одного боку, з багатосторонньою філологічною спадщиною акад. М. Калиновича, а з іншого, зорієнтуватися у тих процесах, які відбуваються сьогодні в сучасній українській і світовій лінгвістиці.

М.Я. Калинович народився 13 жовтня 1888 р. у родині священика, яка мешкала на той час у селі Жахнівка Брацлавського повіту Подільської губернії (тепер це Тиврівський район Вінницької області). Зараз там знаходиться Меморіальний музей академіка М. Калиновича. До п'ятого класу він вчився у гімназії м. Керчі, а потім продовжив своє навчання у славетній Колегії Павла Галагана в Києві, яку закінчив у 1907 р. з золотою медаллю. У тому ж році його було зараховано до складу студентів історико-філологічного факультету (відділення романської філології) Петербурзького університету. Через рік він змушений був припинити навчання в Петербурзі, оскільки північний клімат шкодив його здоров'ю, і в 1908 р. М. Калинович стає студентом історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира, де спеціалізується на вивченні давньоіндійської та слов'яно-руської філології, працюючи відразу у двох наукових семінарах визначних вчених – професорів Ф. Кнауера (1849–1915) та В. Перетца (1870–1935). Ф. Кнауер був відомим санскритологом, автором чудового підручника з санскриту, знавцем у галузі порівняльно-історичного мовознавства. Саме він з 1886 по 1914 рр. очолював кафедру порівняльного мовознавства і санскриту в Київському університеті св. Володимира. Наукові інтереси акад. В. Перетца були пов'язані з історією літератури, зокрема давньоруськими літературними пам'ятками, фольклором, історією театрального мистецтва. Юний Калинович формувався як вчений під потужним впливом цих двох непересічних учених, що, мабуть, зіграло не останню роль у великому успіху його наукового дослідження 1911 р. "Происхождение местоимений, наречий и предлогов русского языка": воно дістало золоту медаль. У 1912 р. по закінченні університету М. Калиновича залишають при кафедрі порівняльного мовознавства і санскриту професорським стипендіатом. З метою підвищення наукової кваліфікації Рада Київського університету надає йому трирічне закордонне відрядження до Лейпцизького університету, де він слухає лекції таких визначних молодогограматиків, як К. Бругман, А. Лескін, працює в семінарі індолога Е. Віндіша та ін. Проте починається Перша світова війна, і, не завершивши своїх наукових проєктів, М. Калинович повертається до рідного Університету. Тут у 1915 р. він складає магістерські іспити і одержує право викладати університетські дисципліни у званні приват-доцента кафедри порівняльного мовознавства і санскриту. Студенти слухають у його виконанні лекційні курси зі вступу до загального мовознавства, порівняльну граматику індоєвропейських мов, санскрит, готську мову, історію давньоіндійської літератури тощо. Ці ж дисципліни він продовжує викладати у складні післяреволюційні роки, коли Київський університет був розформований (він був відновлений тільки в 1933 р.), і на його основі виникли Інститут народної освіти та Інститут соціального виховання. Понад тридцять років свого життя М. Калинович віддав Київському університету, займаючись не тільки навчальною та науковою, а й адміністративно-організаційною діяльністю. 1921–1933 рр. – це роки його завідування кафедрою загального мовознавства в Київському інституті народної освіти, в 1944 р.

він очолює кафедру загального мовознавства в Київському державному університеті. Роботу в Університеті з 1924 р. М. Калинович поєднує з дослідницькою діяльністю в республіканській Академії наук. У 1930 р., коли було створено Інститут мовознавства Академії наук УРСР, М. Калинович очолив у ньому відділ загального мовознавства. У лютому 1939 р. його обирають дійсним членом Академії наук УРСР та призначають головою Відділу суспільних наук і директором Інституту мовознавства. Після повернення з евакуації, де під час Великої Вітчизняної війни він працює з колективом Академії наук спочатку в Уфі (1941–1943 рр.), а потім у Москві (1943–1944 рр.), він спрямовує всі свої зусилля на відновлення наукової діяльності Інституту мовознавства та інших інститутів суспільних наук Академії. Проте хронічна хвороба (порок серця) все більше підточувала його життєві сили: 16 січня 1949 р. пішов з життя блискучий вчений-філолог, який, за словами акад. Л.А. Булаховського (останнього поєднували з М.Я. Калиновичем роки творчої і людської дружби), "був здатним плідно працювати майже на всіх ділянках індоевропейського мовознавства". Звернімося до аналізу його різноманітної лінгвістичної спадщини.

Загальне мовознавство можна без перебільшення назвати найулюбленішою ділянкою його мовознавчих інтересів. 1935 р. у журналі "Мовознавство" (випуск № 6) з'являється його стаття "Поняття окремого слова", в якій вчений подає своє розуміння природи слова, що, на мій погляд, було глибоко зумовлене особливостями його фахової підготовки як філолога-історика, компаративіста. Послугуючись матеріалом різноструктурних мов, М. Калинович визначає слово як "звук або комплекс звуків, що являє собою самостійну значущу мовну одиницю – відокремлювану від інших подібних одиниць структурно-змістову єдність, в періоди свого становлення і занепаду несталу, (отже відносну)", і далі: "слова не вічні, кожне з них має свій початок і кінець". У контексті пануючого на той час в американському мовознавстві дескриптивізму з його принциповим асемантизмом й відмовою від визнання слова повноцінною одиницею мови визначення слова як самостійної мовної величини мало дуже велике значення. Проте, як видається, набуває ще більшої значущості акцентування у рамках цього визначення діалектичної природи слова, динаміки його форми й змісту, мінливості як його глибинної органічної ознаки, що може виявитися тільки при діахронному підході до його вивчення. Саме це визначення слова М. Калинович наводить у своєму підручнику "Вступ до мовознавства" (два видання 1940 р., 1947 р.), що був і тривалий час лишався по суті єдиним вузівським підручником з цієї дисципліни, написаним українською мовою. (на той час з цієї дисципліни існував лише один підручник російською мовою Р. Шор і М. Чемоданова). На жаль, пізніші автори вузівських підручників, написаних у другій половині XX і на початку XXI ст. далеко не всі усвідомлювали цей вельми важливий аспект слова.

Окрім теорії слова, М. Калинович займався і іншими проблемами лінгвістики – визначенням одиниць синтаксису, походженням мови, принципами класифікації мов світу, розвитком письма і т. ін.

Визначальним для М. Калиновича як вченого-лінгвіста був принцип історизму у вивченні мови як загальнолюдського феномену і мов у їх конкретних національних втіленнях. І це не дивно: його формування як вченого-компаративіста припало на початок XX століття, коли у лінгвістиці все ще панували ідеї молодограматиків з їх

лінгвістичним психологізмом та історизмом як базовими принципами наукового аналізу. Цікаво, що саму науку про мову вчений також розуміє як історично зумовлене явище. У своїй праці "Вступ до історичного мовознавства (виданій студентами Київського інституту народної освіти на склографі за лекціями М. Калиновича) він пише: "Все в світі змінює свої форми, – змінює їх з плином часу і кожна наука. Не треба тому лякатися й того, що, проіснувавши лише одне сторіччя, порівняльне мовознавство декілька разів змінювало свій вигляд. Давай же приймемо все те, що в ньому виявляється цікавим, і будемо працювати для сучасного і майбутнього мовознавства, не побоюючись того, що і його вигляд колись-то зміниться". По суті, у цих рядках йдеться про те, що зараз називається зміною науково-лінгвістичних парадигм у мовознавстві. Вчений передчуває прийдешні переміни у мовознавчому світогляді і розцінює це як позитивне явище, закликає працювати далі, засновуючись на плідних ідеях минулого. Мимоволі згадуються слова французького філософа мови П. Серіо: "у лінгвістиці (і загалом в гуманітарних науках) парадигми не змінюють і не відкидають одна одну, а накладаються одна на одну, співіснують, водночас ігноруючи одна одну".

М. Калинович, будучи ортодоксальним компаративістом-індоєвропеїстом, досить критично сприйняв "нове вчення про мову" Миколи Марра, яке у 30-40-і роки минулого століття стало офіційною лінгвістичною доктриною. Порівняльно-історичний метод у його класичному вигляді заперечувався як методологічна основа мовознавчого дослідження. Мабуть, саме через ці обставини М.Я. Калинович припиняє свої індоєвропеїстські студії, які не вписувалися у тодішній ідеолого-лінгвістичний контекст. На той час він був керівником великого наукового колективу, благополучне існування і плідна діяльність якого цілком і повністю залежали від ідеологічної лояльності М. Калиновича як директора Інституту.

Акад. М. Калинович стояв у витоків формування й становлення української радянської лексикографії. За свідченням академіка Л.А. Булаховського, "... лексикографічна робота більш ніж що-небудь інше в лінгвістичній науці відповідала науковій природі Михайла Яковича". Проте саме цей аспект його діяльності висвічує ті екстралінгвістичні труднощі і протиріччя історичного часу, у який довелося жити і працювати цьому непересічному вченому.

На початку 20-х років минулого століття розпочалася робота над створенням великого російсько-українського словника за редакцією академіка А.Ю. Кримського, проте більшість його авторів зазнали репресій після процесу "Спілки визволення України". М. Калиновичу (разом з В. Ярошенком) випало бути упорядником-редактором другого тому цього словника. Будучи глибоким знавцем української мови, вчений намагався подавати до російських реєстрових слів найадекватніші українські відповідники, вибудовував широкі синонімічні ряди, добирав найкращі, найсоковитіші мовленнєві ілюстрації з класичної та сучасної йому художньої літератури, фольклору, розмовної мови. З-поміж цитованих авторів були видатні українські письменники та поети, яких згодом було репресовано: В. Гжицький, Г. Епик, М. Зеров, І. Микитенко та багато інших. Це стало однією з причин того, що в умовах сталінського терору словник зазнав нищівної критики в пресі, на різних обговореннях і нарадах, його авторів звинуватили в архаїзації української літературної мови, обласницт-

ві, і навіть у неприховано ворожому ставленні до російської мови. Наслідком цієї "об'єктивної оцінки" стало вилучення словника з обігу, його фактичне знищення.

Проте, як відомо, природа не терпить пустоти. Інститут мовознавства розпочинає створення нового російсько-українського словника, і у 1939 р. з'являється його перша частина (літери А–З). Подальша робота над словником тривала у часи воєнного лихоліття та післявоєнної відбудови. Академіки Л. Булаховській, М. Рильський, М. Калинович напружено працюють над словником; його головним редактором призначають М. Калиновича. У 1948 р. академічний російсько-український словник виходить друком. І за іронією долі редакторам цього словника висувають протилежні попереднім критичні зауваження: йдеться про наявність у словнику певної кількості русизмів. Проте зрозуміло, що невелика кількість русизмів у словнику 1948 р. була даниною тому тискові, який відчули на собі його автори у передвоєнний час. Тим не менше, створений словник заклав основи української двомовної перекладної лексикографії і витримав декілька видань, став в нагоді перекладачам і журналістам, науковцям і редакторам, вчителям і викладачам вищої школи. Щодо всієї вищеописаної "лексикографічної епопеї", її перипетії могли б увійти до глобальної книги "Вчений і влада: учора, сьогодні, завтра", якщо б знайшлася людина, яка б взяла на себе труд її створення.

М. Калинович залишив неабиякий творчий доробок і на ділянці літературознавчих студій. Сферою особливого наукового інтересу акад. М. Калиновича була давньоіндійська філологія. Більш за все його цікавив найдавніший період у розвитку давньоіндійської культури – з третього тисячоліття до нашої ери до кінця першого тисячоліття нашої ери. Надзвичайно цікавим є його аналіз творів давньоіндійських драматургів (Шудраке, Кшемішвари, Калідаси), який міститься в його ранній, ще дореволюційній розвідці "Природа и быт в древнеиндийской драме" (1916 р.). Аналізуючи художні особливості їхніх творів, вчений інтуїтивно намагає те, що зараз ми називаємо культурно-семіотичним кодом певної культури. Він описує лінгвостилістичні особливості словесного втілення образів лотосу і жасмину, гранатового дерева і кокосової пальми; слона і лебедя, лева і змії, вовка і мавпи; поетизує пори року та частини доби. Подальшого розвою вже у теоретико-філософській площині дістає цей підхід у праці 1928 р. "Концентри індійського світогляду", де автор подає широку ретроспективу розвитку давньоіндійської літератури протягом майже трьох тисячоліть у контексті послідовної зміни взаємопов'язаних етапів міфологічного, релігійного і філософського світосприйняття. Вчений, сам того не усвідомлюючи, зазирає далеко вперед і робить висновки, яких дійшли вчені у рамках антропологічного підходу до витлумачення мовних фактів: 1) природне середовище буття народу відіграє конче важливу роль у становленні й формуванні способу його світосприйняття та світобачення, зумовлюючи характерні ознаки відповідної культури; 2) ці характерні ознаки культури різних етапів формування світоглядних настанов в давньоіндійській культурі (міфологічного, релігійного, філософського) "можна легко *прослідкувати навіть в історії словосполучень і складних слів санскриту* – курсив мій – І.Г.". Таким чином, за сто років до оформлення лінгвокогнітології та лінгвокультурології як міждисциплінарних ділянок сучасного мовознавчого знання М.Я. Калинович по суті звертає увагу на існування культурно зумовлених

мовних форм, вербалізацію емоційних та етичних концептів у діяхронії їх розвитку, підходить впритул до феномена морально-ціннісної концептуалізації дійсності тощо.

М. Калинович залишив помітний слід в галузі літературознавства і художнього перекладу. У 1924 р. побачило світ його монографічне дослідження "Шляхи новітньої французької поезії", яке було відзначено премією Комітету сприяння вченим (1925 р.). З 1926 по 1937 рр. у жанрі передмов з'являються його коментарі до перекладів українською мовою творів західноєвропейських письменників: Г. Уелса, Дж. Конрада, Р. Стівенсона, Д. Дідро; виходять друком його власні переклади творів М. Горького, А. Чехова, Дж. Конрада, Е. Золя та інших.

Походження прізвища *Калинович* можна вести від калини як символу української культури, а можна зануритися глибше, до можливих грецьких витоків цього антропоніма: καλός – "красивий, гарний, добрий" та ή νίκη – "перемога"; дослівно – "добрий переможець". Як видається, і першу, і другу етимології у даному випадку можна вважати вірогідними: це був добрий переможець на теренах України, людина великого Розуму і шляхетного Серця.

*І.О. Голубовська – відповідальний редактор,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри загального мовознавства та класичної філології*